

QARAQALPAQ TILINDEGI FRAZEOLOGIZMLERDE «KÓZ» KONCEPTI

Mámbetalieva Qızlargúl

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik
pedagogikalıq institutu tayanış doktoranti

Аннотация: Мақалда К.Каримовтің «Ағабий» шығармасында қолланылған соматизмлік фразеологизмлер анализленген. Олардан «кóz» компоненти менен келген фразеологизмлер талланған.

Таяныш сózлер: концепт, фразеологизм, концептуаллық майдан, лингвистика, когнитив тил білімі.

Аннотация: В статье анализируется соматическая фразеология в произведении К. Каримовта «Агабий». Из них были проанализированы фразеологизмы с компонентом «коз».

Ключевые слова: концепт, фразеология, концептуальное поле, лингвистика, когнитивное языковое знание.

Annotation: The article analyzes the somatic phraseology in K. Karimovt's work "Agabiy". Phraseologisms with the "kóz" component were analyzed from them.

Key words: concept, phraseology, conceptual field, linguistics, cognitive language knowledge.

Keyingi jillarda **koncept** atamasın til bilim tarawlarında tez-tez tákirarlanıwın hám de ayırım lingvistikalıq birliklerdiń koncept sıpatında izertlewler nátiyjesinde alımlar tárepinen bir qatar ilimiyizertlewler jumısları ámelge asırılıp atırǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Usı túsinik filologiyalıq izertlewlerdiń jańa jónelislerinde kóp qollanımaқта. Ulıwma alǵanda, **koncept** atamasın tek ǵana til biliminde, ádebiyattanıwda emes, bálkim basqa tarawlarda da qollanıw múmkin, biraq bul termin когнитив тил biliminiń tiykarǵı kategoriyalarından biri bolıp sanaladı. Koncept haqqında **S.G.Vorkachev** bılay deydi: “**Koncept** – tildegi onıń óz sáwlesi hám lingvokulturologiyalıq specifikasına iye túsinik, kóz aldına keltiriw hám bilimler toplamı”. Koncept milliy til hám milliy oy-pikirge tiyisli element bolıp esaplanadı. [1:52-53.]

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında ayrıqsha birlikler sıpatında tanılǵan фразеологизмлер kórkem shıǵarmalar tilinde hár qıylı stillik maqsetlerde ónimli qollanıladı. Prozalıq shıǵarmalar tilinde de, poeziyalıq, dramalıq shıǵarmalar tilinde de olar kórkemlew qurallarınıń xızmetin atqaradı. [4:20.]

К.Каримовтің «Ағабий» I-II томlarında тарихий romanında соматизмлер, yaǵnıy adamnıń dene múshe atamaları менен келген фразеологизмлер ónimli qollanıлған. Bul arqalı payda bolǵan tásirlilik, obrazlılıq tikkeley фразеологизмлердиń qatnasıwına baylanıslı.

Соматизмлік фразеологизмлердиń jazıwshı tárepinen úlken sheberlik penen paydalanılǵanın ayrıqsha atap ótiwimiz tiyis.

Adamnıń dene múshe atamaları менен келген фразеологизмлердиń ishinde «**kóz**» sózi менен келген фразеологизмлер ónimli qollanıлǵanın ushıratıwımız múmkin.

Ен дáslep “kóz” konceptine toqtap ótemiz. Tuwra mániste alatuǵın bolsaq, kóz - bul adamnıń tiykarǵı múshesi, organı bolıp, ol arqalı átirapındaǵı bolıp atırǵan hádiyselerdiń yaǵnıy quwanış, qayǵı qáweterdi kóredi hám sezedi. Kóz arqalı qorshaǵan ortalıqtı, yaǵnıy dúnyadaǵı barlıqtı kóredi hám tanıy aladı. Qaraqalpaq tilinde kóz tek ǵana tuwra mániste emes, awıspalı mániste de qollanıladı. Bunıń ayqın dáliyli sıpatında shıǵarma tilinde paydalanǵan kóz somatizmine qatnaslı mısallardı tómendegishe analizlep ótemiz.

• “Zer menen aq dáwdiń **kózin oyarsañ**” degen ata-babamız, - dep Qulshı biy bir hámiyan teńgeni dasturqannıń shetine tasladı. [3:58]

Bul mısalda “**kózin oyıw**” frazeologizmi tuwra mánide qollanılıp, qorqıtıw, xorlaw mánilerde kelip tur. Yaǵnıy unamsız mánilerdi bildiredi. Sonı da aytıp ótiwimiz tiyis. Áyyemgi zamanlarda adamlar awır jınayat qılǵanda, jaza túrinde qollanılıp, hátteki kózin oyıp alıw dárejesine shekem bargan.

Qaraqalpaq tilinde “kóz” sózi menen kelgen frazeologizmler arasında ǵarǵıs, tilek, algıs, etiketlik mánisin bildiretuǵın frazeologizmler de ushırasadı. Usı mánilerdi bildiretuǵın semantikalıq topar tómendegishe:

•- **Kóz aydın**, biy aǵa! Torıqasqa menen Erejepjan eleberin siziń atıńızdı álemge jayadı! -dedi ol eziwi jıyılmay. [3:68b]

Xalqımızdıń arasında ushırasatuǵın “**kóz aydın**” frazeologizmi bir shańaraqqa taza kelinshek túskende yaki perzent dúnyaǵa kelgende, uzaq saparda júrgen adam aman-esen úyine quwısqan waqıtta, analar jas bosanǵanda, jáne de er jigitter áskerlikten óz xızmetin atqarıp kelgende yaǵnıy bunnan basqa da quwanışlı, jaqsı niyet jaǵdaylarda qutlı bolsın, oń bolsın dep aytıladı. Bul frazeologizm tikkeley xalıqtıń milliy mádeniyatı menen baylanıslı.

•Túpálám, **kóz tiymesin**, dawısıń saz eken.[3:218]

Bul mısalda bolsa “**kóz tiymesin**” frazeologizmi xalıq arasında aman bolsın, saw júrgey, jamanlıq kórmegey, yaǵnıy jaman názer, kóz, niyetlerden allanıń ózi asrasın degen mánilerde shıǵarma tilinde jiyi ushırasadı. [5:101] Bul frazeologizmlerdi jas náresteni kóriwge barganda adamlar kóz tiymesin dep túpirip qarasadı. Bul da bir xalqımızdıń mádeniyatına say dástúr bolıp tabıladı.

•- Túpálám, **til-kózim tasqa**, boyın-sınıń kelisken nashar ekenseń, baxıtlı bolıńlar. [3:368]

Bul mısaldı da joqarıdaǵı mısallar menen sinonimlik xızmette bolıp, yaǵnıy adamdı til-kózden saqlap, oǵan keletuǵın jaman kóz, názer, niyetler til-kózim tasqa ursın degen mánide qollanıladı. Sebebi, xalıq ázelden adamnıń kózinde hám til(sózlerinde) qanday da kúsh bar degen diniy isenimde bolǵan.

•- Torıqasqa, Torıqasqa, qurıp qaldıq! Ózińiz barıp kóriń! **Kózikti** jániwar, kózikti. [3:69]

Bul mısaldaǵı **kózikti** frazeologizmin **kóz tiyiw** frazeologizmi menen sinonimlik qatnasta, yaǵnıy kóz tiyiw frazeologizmi birewdiń názeri túsken, kózikken yaǵnıy zıyan kórgen degen mánilerde xalıq turmısında kóples ushırasadı.

•Shınında da uyǵır zergerleri soqqan, anasınan miyras bolıp qalǵan sırga Bániwdiń **kóz qarashıǵınday saqlaǵan** múlki edi. [3:268]

Bul gápte bolsa **kóz qarashıǵınday saqlaw** frazeologizmi xalıq arasında ardaqlaw, qádirlaw, álpeshlew mánislerinde qollanıladı. Yaǵnıy ózine derek nárselerdi álpeshlep, qádirlawı mısal bola aladı.

•Olay-bulay bolıp, **kózim jumısa** razı bol, ákeń Árepbay ushın da... [3:391]

Kóz jumıw frazeologizmi tómendegi mánilerde qollanıladı:

- Kóz jumıw- tuwra mániste qollanıladı.

- Kóz jumıw- bir nárseni oylanbastan birden islew (yamasa táwekel etiw) mánisinde qollanıladı.

- Kóz jumıw- óliw mánisinde qollanıladı.

Frazeologiyalıq dizbeklerden orınlı paydalanıw, birinshiden, jazıwshınıń talǵamınan, ekinshiden, onıń xalıq tilin hám ondaǵı frazeologiyalıq sóz dizbeklerin jaqsı bilwıne baylanıslı.[2:23.]

Bul mısaldaǵı frazeologizm úshinshi topardaǵa kirip, xalıq mádeniyatı menen baylanıslı bolıp, yaǵnıy “**kóz jumıw**” frazeologizminiń bul dúnyadan ótiw, dúnyanı tárk etiw, qaza bolıw jan táslim etiw sıyaqlı túrleri de bar. Tiykarınan bul frazeologizm evfemizmlik mánide qollanıladı.

•- Ağajan, ulımdı qutqarıń, **kózimniń aǵıw-qarası**, jalǵız ulımdı... [3:438.]

Bul mısalda bolsa **kózimniń aǵıw-qarası** frazeologizmi eń jaqın, qádirdan insan, áziz adam degen mánilerdi bildiredi. Yaǵnıy kózindegi aq penen qarashıǵı adamǵa qanshelli áziz bolsa, onıń janındaǵı insanlarıda sonshelli qádirdan degen mániste qollanılıp tur.

Solay etip, qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdegi kóz konceptiniń hár túrli bildiriliwin kóriwimizge boladı. Bir «**kóz**» konceptin xalıq mádeniyatına baylanıslı depesaplaymız.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilinde «**kóz**» komponentli frazeologizmler, tilek, algıs, qorqınış, kóz tiyiw hám de basqa da kóples konceptlerge iye. Onıń qaraqalpaq tili frazeologizmleri sistemasında konceptuallıq maydanın anıqlaw, oǵan ilimiy baha beriw zárúr dep esaplaymız.

Paydalanilgan ádebiyatlar

1. Аноркулова О. Концепт тушунчаси ва унинг ўзбек тилшунослигидаги тадқиқига доир мулоҳазалар. Вестник магистратуры. 2022.4-2(127). 52.
2. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1985, 23-бет.
3. Каримов К. Ағабий Тарийхий роман I,II китаплар . Нөкис, «Билим» баспасы, 2017-жыл. 476 бет.
4. Қарақалпақ тили фразеологиясының актуаль мәселелери. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 2011-ж. 140-бет.
5. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлиги: Нөкис, «Қарақалпақстан», 2018. 160 бет.
6. Jubatkhanovna, S. S., & Jaksimuratovna, M. G. (2021). Types of structure of phraseologies in the work of T. Kaipbergenov "The secret known only to you". Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT), 12(14), 4486-4490.
7. Saklapbergenovna, P. G., & Mambetova, G. J. (2021). Morphological structure of ornitonyms in the karakalpak language. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(11), 216-219.
8. Mambetova, G. (2020, October). THE USE OF SOMATIC PHRASEOLOGISTS IN THE STORY OF T. KAYIPBERGENOV THE MYSTERY KNOWN ONLY TO YOU. In Archive of Conferences (Vol. 6, No. 1, pp. 30-32).
9. Mambetova, G. J. (2018). GRAMMATICAL BUILD OF HYDRONYMS OF NORTHERN REGIONS OF KARAKALPAKSTAN. RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics, 9(3), 696-711.
10. Shinnazarova, S. J., & Mambetova, G. J. (2020). PARONIMIA IN THE KARAKALPAK LANGUAGE. Theoretical & Applied Science, (3), 67-70.
11. Saodat, S., & Shaxnozabanu, D. (2023, December). T. QAYIPBERGENOV SHÍGARMALARÍNDÁ KELBETLIKTÍŇ SÓZ QOSÍLÍW USÍLÍ MENEN JASALÍWÍ. In Konferensiyalar| Conferences (Vol. 1, No. 2, pp. 44-47).
12. Rasbergenova, B. B. (2021). KAMAL MÁMBETOVTIŇ" POSQAN EL" ROMANINDA KO'RKEM OBRAZDIŇ SÁWLELENIWI. In МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ (pp. 113-115).
13. Shynnazarova, S. (2020, August). RESEARCH OF PHRASEOLOGISTS IN THE KARAKALPAK LANGUAGE. In Archive of Conferences (Vol. 5, No. 1, pp. 14-16).